

Александра Павићевић

Етнографски институт САНУ

aleksandra.pavicevic@ei.sanu.ac.rs

Нека питања дисциплинарног уобличавања танатологије¹

- етнолошкоантрополошке перспективе -

На развој студија смрти, избор тема и аспеката њиховог посматрања деловало је много фактора – глобалних и локалних. Први су се тицали универзалних процеса медиализације, бирократизације и професионализације смрти и умирања, као и процеса опште секуларизације друштва и културе, док су други били у вези са специфичним и преовлађујућим локалним друштвеним и културним праксама, политикама и академским традицијама. Указаћемо у овом раду на специфичности развоја студија смрти у појединим академским срединама. Такође, отворићемо питање и понудити нека размишљања о дисциплинарном идентитету танатологије и, на крају, размотрићемо могућности и потребе увођења дисциплине у образовни курикулум различитих нивоа школовања. Циљ рада је прелиминарно постављање оквира будућих истраживања, а акценат је стављен на етнолошкоантрополошке перспективе и на библиографију радова на српском и енглеском језику.

Кључне речи: танатологија, танатоантропологија, студије смрти, дисциплина, образовање.

Some Issues of Shaping Thanatology as a Discipline -Ethnological and Anthropological Perspectives-

Development of death studies, choice of topics and aspects of their interpretations were influenced by many factors, both global and local. The former were related to universal processes of medicalization, bureaucratization and professionalization of death and dying, as well as to processes of general secularization of society and culture. The latter were connected with specific and dominant local social and cultural praxes, politics and academic traditions. In this paper we will point out specificities of death studies development in different academic communities. We will also open the question and offer some answers on disciplinary identity of thanatology and, at the end, we will consider possibilities and needs for introducing the discipline in curriculum at different education levels. The aim of the paper is to settle preliminary frames for future investigation; the emphasis is placed on ethnological and anthropological perspective and on English and Serbian language bibliography.

Key words: Thanatology, thanato-anthropology, death studies, discipline, education.

¹ Овај текст је резултат рада на пројекту 177028, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

„Шта наводи социолога да истражује смрт?“, наслов је чланка Тони Волтера (Tony Walter 2014), једног од најугледнијих живих истраживача у области студија смрти и донедавно директора Центра за смрт и друштво, при универзитету у Бату (Bath).² На почетку чланка, Волтер износи детаље личне и професионалне мотивације бављења овом темом, а затим уводи читаоца у комплексну проблематику дефинисања поља истраживања и специфичности студија смрти у Британији. Рад Питера Бергера, утицајног социолога религије, а посебно његова изјава да је „свако људско друштво у крајњој инстанци само група људи повезаних у заједницу пред лицем смрти“, инспирисали су Волтера да се, након очеве смрти, подухвати вишегодишњег „распакивања“ сложеног феномена умирања и смрти у савременом друштву (Walter 2014, 32). Било је то 1990. године.

Занимљиво је споменути да је Бергер ово запажање изнео у студији „Друштвена стварност религије“, објављеној сада већ далеке 1967. године (Berger 1967), али је, очигледно, ехо његовог схватања смрти као кључног друштвеног феномена, снажније одјекнуо у британској социологији тек након неколико деценија. До тада су се, како пише Волтер, проблемима смрти и умирања бавили углавном медицински социлози, док су социјални и културни аспекти ових феномена још дуго остали изван интересовања академске заједнице (Walter 1993, 268).

Могући разлог оваквог стања ствари вероватно лежи у чињеници да су се студије смрти у Британији развијале под утицајем хосписа (*hospice*), Покрета за хуманизацију умирања и жаљења чији су пионири били Сисли Саундерс (Cicely Saunders 1918–2005), лекар и англиканска сестра, Елизабет Киблер Рос (Elisabeth Kübler Ross 1926–2004), психијатар, и Колин Мареј Паркерс (Colin Murray Parkers 1918–2005), такође психијатар, као и Покрета за развој свести о смрти (*Death Awareness Movement*, даље DAM), који се развијао у САД од 60-их година 20. века (Walter 1993: 264).³ Ови покрети су првенствено били усмерени ка унапређењу односа између умирућих пацијената, њихових породица и болничког особља, те ка олакшању процеса жаљења након губитка блиске особе.

С друге стране, позната је и чињеница да је *узурпација* смрти од стране медицине била огледало снажних секуларизационих процеса, који су, између осталог, подразумевали прелазак смрти и умирања из надлежности свештеника и цркве у поље делања здравства и здравствених радника (Павићевић 2011а). Међутим, више од саме секуларизације, незаинтересованост социолога за проучавање друштвених аспеката смрти била је, како пише Волтер, последица њиховог уверења да је овај процес значајно неповратно нестајање метафизичке димензије људске кончине. Стога је логично што је повратак религије, који је, на глобалном нивоу, обележио

² <http://www.bath.ac.uk/sps/staff/tony-walter>, приступљено 25.12. 2015.

³ <http://www.deathreference.com/Da-Em/Death-Education.html>, приступљено 29. децембра 2015.

деведесете године 20. века, довео и до новог интересовања за смрт и читав корпус друштвених феномена за њу везаних (Walter 1994, 4). Тако 1990. године у Британији излазе четири потпуно независне студије које се баве религијским аспектима смрти у савременом друштву (Walter 1993, 273). Поред тога или услед тога, експанзија експлицитних слика смрти и умирања у јавном, медијском простору, до које је дошло упркос прећутној забрани њеног спомињања у приватности, или управо због ње, сугерисала је да смрт заправо, *говори сама*. Овако *отуђена*, она је пред истраживаче-танатологе поставила задатак да одговоре на два кључна питања: на који начин смрт обликује друштвену стварност и на који начин историјско-културне специфичности обликују понашања и схватања појединаца и група који се суочавају са губитком.

На основу британског примера, јасно је да је на развој студија смрти, избор тема и аспеката њиховог посматрања деловало много фактора – глобалних и локалних. Први су се тицали универзалних (барем за евро-америчку цивилизацију) процеса медијализације, бирократизације и професионализације смрти и умирања, као и процеса опште секуларизације друштва и културе, док су други били у вези са специфичним и преовлађујућим локалним друштвеним и културним праксама, политикама и академским традицијама.

Покушаћемо стога да у овом раду укажемо на специфичности развоја студија смрти у појединим академским срединама. Такође, отворићемо питање и понудити нека размишљања о дисциплинарном идентитету танатологије и, на крају, размотрићемо могућности и потребе увођења дисциплине у образовни курикулум различитих нивоа школовања.

Неопходно је напоменути и извесна ограничења овог рада, која су последица његовог ограниченог обима и језичких баријера. Наиме, он почива првенствено на етнолошкоантрополошким перспективама студија смрти, те на увидима у литературу која је преведена на енглески језик. Осим тога, у раду су праћени поједини тематски и методолошки правци развоја танатологије. Они су, као што ћемо показати, у Француској били повезани са културно-историјским школама, док су негде, нпр. у Британији и САД, били иницирани психијатријским и социомедицинским истраживањима. Тематске и историјске специфичности развоја студија смрти у германофоним подручјима скоро су у потпуности изостале из овог рада.

Развој истраживања

У Француској, као и у Британији, монопол над темом смрти припада социолозима, лекарима и психолозима, а Лусијен Фебвре (Lucien Febvre 1878–1956), историчар и један од утемељивача Школе Анала, са жаљењем констатује да су историчари пропустили прилику да се позабаве овом *модерном темом* (Mc Manners 1981). На жалост, Фебвреа читамо само преко Мек Манерса (1916–2006), историчара цркве и британског свештеника, који,

међутим, пише да је тема смрти била централна тема француске историје од 18. века па на даље. Ово је било у вези са снажним антиклерикалним наслеђем Француске буржоаске револуције и са чињеницом да је „самртна постеља [овде] била тачка одлучујућег обрачуна између црквених и антицрквених утицаја“ (Mc Manners 1981, 109). Свакако, пионирски рад француских историчара, а током друге половине 20. века и других истраживача, оставили су снажан печат на развој европских студија смрти. Едгар Морен (1950/1981), Луј Венсан Тома (1975/1980) и Филип Аријес (1975/1989)⁴ постали су класици и обавезна литература за сваког танатолога. Без обзира на различите приступе, ова тројица истраживача су поставили смрт у њен друштвени и културни контекст и тиме понудили солидну интелектуалну противтежу концепту који је проблеме смрти сводио на психолошке и медицинске аспекте умирања и жаљења. Занимљиво је споменути још једну појединост. Наиме, Мек Манерс пише да је на Аријеса значајан утицај имало читање студије Џефри Горера (1965/1997), енглеског антрополога, који је међу првима проговорио о табуу смрти у савременом друштву (Mc Manners 1981, 117). Утицај енглеских аутора постаје очигледан и када се има у виду постојање Симпсонове библиографије радова на енглеском језику о смрти, умирању и болу, која броји око 1700 књига публикованих у периоду од 1979 до 1986 (Walter 1993, 264). Аутори ових текстова су антрополози, историчари, психолози и северноамерички социолози, те се Волтерова критика мора тумачити као незадовољство због слабе заинтересованости социолога за тему смрти, а не као начелна оцена студија смрти у Енглеској. Ипак, до реактуелизације и снажнијег присуства студија смрти у европским академским срединама дошло је тек крајем миленијума, упоредо са процесима о којима смо већ говорили раније у тексту.

Развој ствари у САД је, изгледа, био динамичнији и без већих прекида. Од појаве DAM-а, који је основан 1956. године, као врста одговора на велики број жртава Другог светског рата, студије смрти су се развијале у више праваца. Клифорд Брајант тврди да су критичке анализе у Америци почеле у вези са високим ценама погребa и предузимачких послова, те да је ово остала главна тема танатолошких истраживања све до данас (Bryant 2007, 157). Међутим, упоредо са њима развијана су и истраживања апликативног (социо-медицинске, психолошке, психотерапеутске и едукативне праксе) и социоантрополошког типа. Број часописа посвећен теми је временом растао, а неки од часописа, као нпр. “Death Studies”, чији је издавач *Assotiation for Death Education and Counseling*, основано 1971. године, постао је један од најугледнијих и најутицајнијих. Његов европски пандан представља британски часопис “Mortality”, који публикује *Assotiation for Death Studies and Society*. Као пионири и утемељивачи савремених приступа у америчким студијама смрти спомињу се Херман Фајфел (Herman Feifel), оснивач DAM-а, Џесика Митфорд (Jesica Mitford), Вилијам Фоунс (William Faunce), Роберт

⁴ Године у заградама се односе на њихове главне студије: година првог издања / година публиковања превода на српски језик

Фултон (Robert Fulton) и многи други, а Брајант сматра да је научни камен темељац студија смрти била књига Елизабет Кублер Рос, *On Death and Dying*, из 1969. године (Bryant 2007).

Савремена ситуација – општи преглед

Без обзира на осцилације у истраживачкој инвентивности и садржају студија смрти, растуће академско интересовање довело је до тога да данас имамо немали број часописа, редовне конференције и веома богату библиографију научних радова, књига и зборника посвећених теми. Ипак, систематске студије о развоју танатолошких истраживања у појединим академским срединама, тј. државама, недостају што је вероватно последица чињенице да студије смрти, бар у европским оквирима, немају званични статус научне дисциплине. Проучавањем смрти се баве посленици из готово свих области друштвених, и хуманистичких наука, па се као најбољи начин за стицање, макар и површног увида у савремену ситуацију, јавља анализа доступних материјала са танатолошких конференција.

За ову прилику изабрали смо конференцију “Dying and Death in 18th-21st Century Europe. Eastern and Western Ways of Death”, која се, од 2008, па до данас, сваке јесени одржава у трансилванијском граду Алба Јулија у Румунији.⁵ Године 2015. организатори – „Универзитет 1. децембар 1918“, у Алба Јулији и „Амург – Румунско кремационистичко друштво“ су одлучили да буду домаћини другој великој танатолошкој конференцији, “Death, Dying and Disposal of the Body” (даље: DDD), која се одржава бијенално и чији је главни организатор у тексту већ споменута британска асоцијација ASDS.⁶

Полна сегрегација

Током пет анализираних година на конференцији је учествовало 180 научника из 30 земаља, који су одржали 231 презентацију (поједини научници су гостовали у Алба Јулији више пута). Прва карактеристика ове конференције, а изгледа и ширег контекста студија смрти је њихова полна/родна *неравноправност*. Наиме, од споменутих 180 учесника, 77 су били мушкарци, а 103 жене. Сличан резултат показало је и *пребројавање* учесника на DDD конференцији, одржаној у Холандији 2011. године. Тамо је од 148 учесника било 93 жена и 55 мушкараца. Волтерова опсервација да су у савременом друштву мушкарци преузели најважније улоге у погребном ритуалу, које су традиционално припадале женама, остављајући им само „прљаве послове“ (Walter 1993, 287), изгледа да се никако не одсликава у

⁵ Анализирали смо пет издања ове конференције: 2008, 2011, 2012, 2013 и 2014. године. Део материјала са конференција може се пронаћи на веб страници <http://romaniandeathcremation.blogspot.rs>, а већи део програма и конференцијских издања налази се у поседу аутора овог текста.

⁶ <http://www.deathandsociety.org/pages/ddd12-conference.php>.

сфери научне мисли. Да ли она овде сведочи о еманципацији жена и њиховом масовном продору у свет науке или о латентном опстанку традиционалних представа и пракси које повезују жене и смрт, остаје отворено питање.

Географска и професионална дистрибуција

Танатолози које је привукла конференција у Алба Јулији долазили су из Румуније (89 истраживача), Италије (15), Велике Британије (9), Пољске (8), Немачке, Македоније (6), САД (4), Белгије, Турске, Бугарске, Чешке, Мађарске, Финске, Литваније (3), Новог Зеланда, Норвешке (2), Србије, Канаде, Грчке, Хрватске, Словеније, Филипина, Француске, Молдавије, Шведске, Албаније, Грузије, Израела и Бразила (1). Већ на први поглед је уочљиво убедљиво *вођство* Румуније са 49% од укупног броја учесника. Ово вероватно не би требало да нас изненади с обзиром на то да је Румунија била домаћин конференције. Међутим, ако поново погледамо структуру учесника на DDD конференцији у Холандији 2011. године, наилазимо на свега 14% учесника из ове државе.⁷ Овај податак би могао да сугерише да у Румунији постоје веома развијене студије смрти, које су вероватно засноване на богатству још увек живих и разноврсних појава везаних за култ мртвих у овој земљи. Међутим, чињеница да и српско друштво карактерише развијен култ мртвих, а да то није праћено масовнијим научним интересовањем, доводи у питање свеобухватност оваквог тумачења ствари.

Професионална структура учесника открива још неке карактеристике савремених студија смрти. Међу њима је био 41 етнолог/антрополог, 28 историчара, 23 филолога, 17 социолога, 11 психолога, 9 филозофа, 5 психотерапеута, 4 архитекте, 4 теолога, 4 новинара, 3 лекара, 3 социолога религије, 3 социјална радника, 3 археолога, 2 историчара уметности, 2 правника, 2 педагога, 2 културолога, 2 свештеника, 1 предузимач, 1 психијатар, 1 радник у служби за палијативно збрињавање, 1 музиколог, 1 геронтолог, 1 политиколог, 1 музеолог, 1 дизајнер, 1 хуманистички географ, 1 теоретичар уметности, 1 криминолог и 1 стручњак за европске студије.

Из овог списка је јасно да студије смрти одликује веома широко, мултидисциплинарно, инклузивно поље истраживања и интересовања. Осим тога, што је за нас овде посебно занимљиво, видимо да су савремене танатолошке студије у евро-америчким научним круговима умногоме обликоване од стране етнолога. С једне стране, ово није неочекивано, с обзиром на то да су етнологија/антопологија биле традиционално повезане са проучавањем традиционалних или премодерних друштава у којима је ритуални живот (са догађајем смрти у средишту пажње) био веома важан део схватања света и живота. С друге стране, пошто је етнологија у свом ужем значењу, била конципирана као „наука о другима“ (традиционалним, премодерним, паганским, руралним...), преовладавање етнологских приступа могло би да значи да већи део академске *танатолошке заједнице* још увек

⁷ <http://www.deathandsociety.org/uploaded-docs/DDD10-Abstracts.pdf>.

није довољно прихватио принцип ауторефлексивности, односно да није спреман да се суочи са смрћу као нечим што се тиче и самог истраживача и друштва у коме живи. Слично се може рећи и за приступе филолога (најчешће, мада не и искључиво, фолклориста), који се на листи професија налазе одмах после етнолога. Ако се за тренутак вратимо на случај Румуније, могли бисмо да претпоставимо да укупан, немали број њених танатолога, као и чињеница да се у њему налази 19 етнолога и 19 филолога, можда пре објашњавају преовлађујуће „традиционалистичке“ концепте у овим дисциплинама у румунској академској заједници, него што говоре о развијености савремених концепата студија смрти.

Наиме, студије смрти у читавој Европи и Америци имају традицију далеко дужу од оне коју пратимо читајући Брајанта и Волтера. Током прве половине 20. века, проучавање посмртних ритуала било је саставни део етнографских бележења. Реалност смрти и умирања у одређеним срединама обликовале су логично и садржај студија смрти. Сходно томе, са развојем медицине, а касније, као што смо видели, и покрета за другачије приступе смрти и умирању, развијају се и студије смрти. Због тога не чуди што је у САД и делу европских земаља овај развој ишао у правцу проучавања и савладавања изазова које смрт и умирање постављају пред савременог човека и друштво. С друге стране, у сиромашнијим земљама у којима је развој здравствених система и система социјалне заштите ишао далеко спорије и у којима су традиционални колективистички концепти у другој половини 20. века замењени тоталитарним идеологијама, проучавање смрти је још дуго остало у оквирима етнографије/етнологије и актуелних историјских наратива. Бесмртни системи производили су *без- смртну* друштвену и хуманистичку мисао.

Такав је био случај са Србијом, чему смо посветили посебан рад, па се сада нећемо задржавати на детаљима овдашњег развоја студија смрти (Павићевић 2011а). Треба само подсетити да су до 80-их година 20. века проучавања смрти у Србији била скоро искључиво етнографска. Најава преокрета био је текст Ивана Чоловића *Увод у анализу новинских тужбалица* (1974). Осамдесете године доносе развијање нових концепата проучавања, тумачења и интерпретације етнографске грађе, те у том периоду настаје неколико важних дела модерно концепиране српске танатологије (Зечевић 1982; Бандић 1983; Чоловић 1983).

Занимљиво је приметити да се овај преокрет почео дешавати упоредо са слабљењем идеолошких „окова“ комунистичке владавине, а да је коинцидирало са смрћу Јосипа Броза Тита 1980. Можда је смрт бесмртног владара отворила могућност да се о смрти уопште поново слободно говори. Међутим, успон српске танатологије био је веома кратког даха и остао је ограничен на веома мали број истраживача. Непосредна близина смрти услед рата и разарања током 90-их година изгледа да је налагала поновно снажно идеолошко *утамничавање* танатолошких дискурса. У овом периоду излазе две студије Бојана Јовановића, чији *рукопис* представља читавање нове поетике у премодерне посмртне ритуале (Jovanović 1992; Jovanović 1999). До

јаснијег уобличавања савремених студија смрти у Србији долази тек почетком 2000-их, студијом психијатра, Љубомира Ерића, (2001), али све до данас, *друштво српских танатолога* не броји више од неколико научника. Они су психијатри, етнологзи/антрополози, социолози, историчари и историчари уметности.⁸

Географска дистрибуција тема

Много више него бројеви који се тичу професионалне дистрибуције истраживача, о специфичностима и преовлађујућим концептима танатолошких проучавања у појединим државама, сведочи њихово интересовање за поједине групе тема. На основу секција које је у програмима конференције креирао организатор, као и на основу наслова и апстраката излагања, формирали смо 15 група тема: 1) Етнографија, традиционални ритуали, свечаности; 2) Жалост и комеморација; 3) Историјске теме, развој ставова и понашања у односу на смрт, догађаји, познате личности, институције, археологија; 4) Политика, идеолошки оквири, памћење, национални хероји; 5) Социологија, филозофија, демографија, нови ритуали, студије рода; 6) Друштвени активизам, палијативна и терминална нега, хоспис, АИДС, психотерапија, едукација; 7) Биоетика, донирање органа, еутаназија, самоубиство, абортус; 8) Књижевност, фолклористика; 9) Кремација, покрет, идеја, архитектура; 10) Гробља, архитектура; 11) Религија, теологија; 12) Тело; 13) Живот после; 14) Интернет технологија; 15) Уметност.

Због ограниченог простора овде ћемо изнети само крајње резултате анализе географске дистрибуције тема, које нам сугеришу неке специфичности студија смрти у појединим академским срединама. Они нам заправо указују на постојање значајних разлика између група земаља. Најочигледнија у овом смислу јесте поларизација академских заједница на оне оне које су усмерене примарно ка социолошким темама и темама повезаним са друштвеним активизмом и на оне којима су ближе етнографске, историјске и политичке теме.

Истраживачи из бивших социјалистичких земаља, балканских и медитеранских држава фокусирани су примарно на идеолошке и политичке манипулације смрћу и умирањем, националним фигурама и грађењем националних идентитета путем комеморације славних мртвих. Ове теме биле су заступљене код учесника конференције из Румуније, Италије, Пољске, Чешке, Бугарске, Грчке, Молдавије, Израела и Србије. Скоро исто важи и за етнографске теме, мада је у овом случају група нешто мања. Ту су

⁸ Навешћемо нека имена: Љубомир Ерић, Бојан Јовановић, Лада Стевановић, Тодор Куљић, Данијел Синани, Лидија Радуловић, Олга Манојловић Пинтар, Игор Борозан и аутор овог рада. Поред ових постоје и малобројни аутори који један свој рад посвете неком феномену повезаном са смрћу и умирањем, али то представља и почетак и крај њиховог бављења темом.

истраживачи из Румуније, Пољске, Србије, затим из Македоније и Литваније, али и истраживачи из Финске и Норвешке. Слична је ситуација са темама из књижевности које су биле представљене од стране научника из Румуније, Литваније и Финске, а придружили су се и они из Албаније, Мађарске и Турске. Истраживачи из Велике Британије, Холандије, Белгије, Немачке, Француске, Канаде, САД-а и Новог Зеланда нису се уопште бавили овим темама. Њихови научници су посвећенији социолошким, биотечким и различитим врстама активистичких приступа⁹, као и проучавању кремације и специфичних организационих, ритуалних и концептуалних аспеката везаних за ову погребну праксу. Границе повучене оваквом дистрибуцијом тема никако нису чврсте и непропусне. У случају Румуније, готово да нема теме из поља танатологије којом се тамошњи истраживачи нису бавили, а слични *заједнички* скупови тема могли би се пронаћи у великом броју случајева. Ипак, резултати које смо изнели сведоче о преовлађујућим тенденцијама, које могу бити у вези са географским, културолошким, историјским и социолошким специфичностима различитих академских заједница. Тако, можемо бити сигурни да су географија, културне специфичности, утицај политичких идеологија на свакодневни живот, економска нестабилност, снажне историјске и премодерне традиције, колективистичке вредности, још увек незавршени модернизацијски процеси и неразвијен систем хосписа и палијативне неге, елементи који снажно обликују студије смрти у бившим социјалистичким, балканским и неким медитеранским земљама. Наравно, нису сви ови елементи присутни у свим земљама из наведене групе.

Дисциплина и образовање за смрт

Остало нам је на крају да одговоримо још на два питања постављена на почетку овог текста: да ли је танатологија дисциплина и да ли би је требало увести у образовни систем? Приметно је да смо током излагања као синонине користили термине танатологија и студије смрти. Њима би се, у односу на различите „школе“, могли додати и антропологија смрти, танатоантропологија, социологија смрти... Но, различита терминологија која се користи (или не користи) у различитим академским срединама није једино што се разликује. Суштинска разлика лежи у различитим приступима проучавању смрти, а самим тим и дефинисању *дисциплине*. Шта је заправо танатологија? Наука о смрти – била би дефиниција која почива на буквалном преводу термина. Међутим, да ли се свако проучавање смрти може сматрати танатологијом и да ли су, сходно томе, и први етнографи који су бележили егзотичне обичаје сахрањивања и оплакивања мртвих били и први танатолози?

⁹ Под овим мислимо на проблеме неге и односа са болесницима у терминалним фазама болести, питања етике медицинског особља, асистенције породици у тешким тренуцима и сл.

Сматра се да је овај термин први увео у употребу руски микробиолог и нобеловац Илија Мечников, 1901. године, подразумевајући под њим проучавање понашања везаног за смрт.¹⁰ Ерић, међутим, сматра да је појам увео амерички хирург-онколог Розвел Парк (Roswell Park), 1912. године (Ерић 2007, 26). У неким академским срединама, као што су Велика Британија и САД, уместо овог, употребљава се термин *студије смрти*, а Волтер, на пример, будући сâм социолог и будући из средине са доминантом социолошком традицијом проучавања смрти, говори искључиво о социологији смрти. Он сматра да социологија смрти проучава како друштвени фактори утичу и обликују све врсте посмртних пракси – од палијативне неге, преко погреб до жаљења и сећања (Walter 2014,2). При томе, Волтер се осврће и на Аријесово дело у овој области, сматрајући да је његов (историјско-културолошки) приступ идеалистички,¹¹ те да је неопходно „утемељити еволуцију идеја у социјалне структуре“ (Walter 2014, 8).

Но, логично је да историчари акценат стављају на развој начина умирања и односа према смрти, као и да антрополози постављају смрт у средиште културе и анализирају креирање и употребу њеног симболичког капитала у одређеној друштвеној заједници. Теолози смрт тумаче као људски усуд и подстицај на аскезу итд. Тематска и методолошка дифузија која влада пољем танатолошких истраживања отежава једнозначно дефинисање, али сугерише да озбиљно проучавање смрти мора да почива на мултидисциплинарности, али и на интердисциплинарности. Смрт се појављује као тотална друштвена чињеница, као феномен који се тиче сваког сегмента људске реалности, те је у процесу њеног *читања* неопходно узети у обзир историјске, културне, друштвене, етничке, религијске, економске, политичке и друге аспекте постојања појединца и заједнице. Ове чињенице, колико говоре у прилог успостављања танатологије као дисциплине, толико говоре и против тога. С једне стране, неопходно умрежавање и упошљавање различитих дисциплинарних знања отварају могућност формулисања и уобличавања посебне дисциплине која би та знања усмерила у једном правцу. Ово би, у неком смислу, значило *свођење* културе на смрт. С друге стране, то би истовремено могло да значи и занемаривање Бергеровог размишљања о друштву (и његовим различитим институцијама) као заједници индивидуа пред лицем смрти, јер би евентуално постојање доктора танатологије на неки начин ускратило право другим научницима да културне феномене посматрају кроз призму смрти. Но, ово су само могући начини размишљања на задату тему.

Дисциплинарно уобличавање свакако је у вези и са питањем студија смрти као предмета или програма у оквиру образовног процеса. Као и остала питања покренута у овом тексту, и ово је различито решено у различитим академским срединама.

¹⁰ <http://www.ru.nl/ct/english>, приступљено 25.12.2015.

¹¹ Мек Манерс га чак карактерише као импресионистички (Mc Manners 1981,116).

Тако, нпр. у САД, постоји континуирани развој студија смрти као образовног концепта. Брајант пише да су први семинари о смрти и умирању организовани на Универзитету у Минесоти 1963. године, да су до краја 60-их студије смрти већ биле легитимизоване, да је до 1971. постојало око 600 семинара, те да је до краја 70-их већ било око 30000 студената који су пратили овај силабус (Bryant 2007 ,162).

Америчко искуство сасвим одудара од европских пракси где су скромни видови танатолошког образовања, у форми појединих предмета, веома ретки а још ређе су систематске студије смрти. Волтер пише да је Мајк Малки (Mike Mulkey) представио могућност увођена социологије смрти и умирања у Јорку на курсу социологије, али да та пракса начелно није заживела (Walter 1993, 280). Социологија смрти се у УК учи као мали део социологије медицине, а сâм Волтер на својој веб страници потписује себе као јединог професора студија смрти на свету.¹²

Залажући се за идеју да студије смрти треба да буду перспектива, а не дисциплина, Волтер се залаже за то да се чињеница људске смртности уведе у социологију онако како је уведена идеја о полној/родној равноправности. „Ако треба да будемо свесни да је међу нама 51% жена, тим пре треба бити свестан да ће 100% нас умрети“ (Walter 1993, 298). Међутим, одмах након тога наводи и контрааргумент Мулкаја и Ернеста (Mulkey&Ernst) који упозоравају да, иако је смртност универзална, она, сама по себи, не доводи до варијација у социјалном одношењу. „То што ће учесник неке интеракције једном у будућности умрети, не утиче на ту интеракцију, док његове етничке, родне, класне и узрасне карактеристике утичу“ (Walter 1993, 298). Међутим, Волтер овде пренебрегава две ствари. Прво, одређено знање о смрти може бити уграђено у етнички, родни и класни идентитет и одатле утицати на друштвене интеракције. Друго, ако чињеница смрти не утиче на друштвену интеракцију, свест о смрти (или њен недостатак) свакако утиче.

Као један од циљева образовања за смрт, на навођеној веб страници која се тиче америчке праксе, наводи се смањење страха од смрти.

Студије смрти, као образовни програм, нуде заправо одређену компензацију за непостојање чврстих ритуалних структура које су одликовале премодерна друштва и биле начин конструктивног суочавања са смрћу. Затомљавање разговора и идеје смрти у савременом друштву потенцијално је узрочник деструктивног понашања, у чијој се основи налази свепрожимајући неосвешћени страх од пролазности и нестајања.

Завршићемо ово излагање једним примером. Наиме, Србију карактеришу високе стопе морталитета адолесцената. Међу узроцима смрти адолесцената доминирају тзв. спољни узроци, који су најчешће последица ризичног понашања (Ljubičić 2012). Друштвени фактори који утичу на овакво стање ствари су многоструки и добро познати. Ипак, овим се отвара још једно

¹² <http://www.bath.ac.uk/sps/staff/tony-walter>, приступљено 25.12. 2015.

питање – да ли би извесно образовање за смрт или образовање о смрти, било у склопу лекција из биологије (из постојећих уџбеника у потпуности изостају садржаји који говоре о смрти врста и јединки), историје, географије, било у оквиру часова грађанског васпитања или веронауке, могло нешто да промени. Да ли би свест и разговор о смрти могао да доведе до промене ставова младих људи о вредности живота и до конструктивног одношења према његовим даровима?

Изабрана литература

- Bandić, Dušan. 1983. "Koncept posmrtnog umiranja u religiji Srba". *Etnološki pregled* 19: 39–47.
- Berger, Peter. 1967. *The Social Reality of Religion*. London: Faber.
- Bryant D. Clifton. 2007. "The Sociology of Death and Dying". In *21st Century Sociology*, ed. Bryant, C. and Peck, D, 156–167.
- Čolović, Ivan. 1983. *Književnost na groblju*. Beograd: Narodna knjiga.
- Erić, Ljubomir. 2007. *Strah od smrti*. Beograd: Arhipelag.
- Jovanović, Bojan. 1992. *Srpska knjiga mrtvih*. Beograd: Gradina.
- Jovanović, Bojan. 1999. *Tajna lapota*. Novi Sad: Prometej.
- Kuljić, Todor. 2014. *Tanatopolitika. Sociološkoistorijska analiza političke upotrebe smrti*. Beograd: Čigoja.
- Ljubičić, Milana. 2012. „Pregled definicija i trendova rizičnih ponašanja mladih“. *Teme* XXXVI/1: 85–100.
- Pavićević, Aleksandra. 2011. „Kome pripada smrt? Predstave o smrti u savremenom društvu Srbije – između religije, politike i medicine.“ U *Antropologija religije i alternativne religije*, ur. Danijel Sinani, 153–171. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Pavićević, Aleksandra. 2011a. *Vreme (bez) smrti. Predstava o smrti u Srbiji od 19–21.veka*. Beograd: Etnografski institut, Posebna izdanja 73.
- Mc Manners, John. 1981. "Death and French Historians". In *Mirrors of Mortality. Studies in the Social History of Death*, ed. Joachim Whaley, 106–130. London: Europa Publications Limited.
- Walter, Tony. 1993. "Sociologist never dies: British sociology and death". In *Sociology of death: Theory, Culture and Practise*, ed. David Clark, 264–295. Cambridge: Blackwell Publishers / The Sociological Review.
- Walter, Tony. 1994. *The Revival of Death*. London: Routledge.
- Walter, Tony. 2012. "Why different countries manage death differently: a comparative analyses of modern urban societies". *The British Journal of Sociology* Volume 63, Issue 1: 123–145.

Walter, Tony. 2014. "What Draws a Sociologist to study death?" In (eds.), *Death, Dying and Bereavement: Contemporary Perspectives. Institutions and Practices*, ed. Thomas Attig and Judith Stillion, 31–43. New York: Springer.

Zečević, Slobodan 1982. *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: Vuk Karadžić.

Примљено / Received: 22. 02. 2016.

Прихваћено / Accepted : 24. 05. 2016.